

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗІВ “СВІЙ-ЧУЖИЙ” У ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИХ СПІЛЬНОТ

С. П. Бєславін, м. Київ

Зроблено спробу теоретичного аналізу і систематизації поглядів різних галузей наукового знання на проблему формування образів “свій-чужий” у представників етнолінгвістичних спільнот, висвітлення міждисциплінарного характеру та визначення теоретичних засад її вивчення.

Ключові слова: етнолінгвістична спільнота, образи “свій-чужий”, соціально-психологічні механізми.

Сделана попытка теоретического анализа и систематизации взглядов разных отраслей научного знания на проблему формирования образов “свой-чужой” у представителей этнолингвистических общностей, освещения междисциплинарного характера и определения теоретических основ ее изучения.

Ключевые слова: этнолингвистическая общность, образы “свой-чужой”, социально-психологические механизмы.

The article attempts to expound theoretical analysis and systematization of approaches of different areas of scientific knowledge concerning the problem of “friend-foe” image formation in representatives of ethnolinguistic community. Interdisciplinary nature of this image formation is underlined. The author attempts to define theoretical principles of it’s study.

Key words: ethnolinguistic community, “friend-foe” image, social-psychology mechanisms.

Проблема. Динамічні зміни перехідного періоду в процесі демократизації суспільних відносин потребують ретельного аналізу та усвідомлення з позицій соціальної психології особливостей, що становлять соціально-психологічну специфіку процесів та явищ соціальної взаємодії в сучасних умовах. У кризовий період будь-яке суспільство шукає оптимальний спосіб пристосування до нової реальності і досить часто йде шляхом конформізму, згуртовуючись навколо референтних об’єктів, на основі чого відбувається формування згуртованості групового “Ми” (“Свої”) і “Вони” (“Чужі”). Такий поділ є одним із базових способів категоризації соціального світу особистістю і колективним суб’єктом.

Мета статті: аналіз розробленості у різних галузях наукового знання проблеми формування образу “свій-чужий” у представників етнолінгвістичних спільнот, вивчення соціально-психологічних особливостей та визначення підходів до її вивчення.

Категорія “свій-чужий” відображає одне з фундаментальних протиставлень, що існують як у науковому, так і в пересічному світобаченні. Вона відокремлює світ, що сприймається як “свій”, близький, безпечний, від світу, що оцінюється як “чужий”, поганий, небезпечний. Узагалі опозиція “свій-чужий” була предметом розгляду багатьох дослідників у різних галузях гуманітарного знання як концепт, архетипове утворення, образи чи відчуття, що підкреслює міждисциплінарний характер проблеми. Але у всіх дослідженнях опозиція “свій-чужий” виступала як цілісна система уявлень, світосприймання і конструювання реальності. У філософії “свій-чужий” як концепт формується у його найбільш загальному вигляді, коли розглядаються його соціальні і психологічні складові, зокрема визначається базове протиставлення “ми-вони” і поділ на “своїх” і “чужих”. У соціологічному аспекті його досліджують як вияв внутрішньої диференціації суспільства, що описує взаємини між окремими соціальними групами. Концепт “свій-чужий” розглядають також у теоріях міжкультурної комунікації, у кроскультурних дослідженнях, де, зокрема, визначають поняття етносу як групи людей, які мають схожі знання про життя, але форми його зберігання й передачі є різними, що дає можливість усвідомлювати інших як “чужих”, тобто “не таких, як свої”.

Вагома складова зазначеної проблеми – визначення поняття соціально-психологічних механізмів, що є однією із центральних категорій соціально-психологічних досліджень. Під ними прийнято розуміти структуру психічних дій, які закономірно пов’язані між собою і виконання яких спричинює специфічний результат. Тобто загалом “механізм” можна розуміти як специфічний процес і водночас як структурувальний вплив на певний процес. Будь-якій соціальній групі притаманні певні групові феномени, що в різних ситуаціях можуть бути функціями, динамічними проявами або механізмами формування певних групових ефектів, або результатом дії цих механізмів, а саме: ідентифікація і ідентичність, стереотипізація і стереотип, упередженість і дискримінація, а ще адаптація, конформізм, категоризація, схематизація, прототипізація, стигматизація, атрибуція тощо. Але специфічних механізмів формування образів “свій-чужий” саме у представників етнолінгвістичних спільнот досі не було визначено.

У соціальній психології опозиція “свій-чужий” лежить в основі аналізу особливостей міжособового, інтрагрупового і міжгрупового сприймання. У зв’язку із цим важливим для усвідомлення даної проблеми є також розуміння образу як цілісної полірівневої системи

уявлень людини про світ, про інших людей і про себе, що в різний час ретельно досліджували багато вчених.

Особливої уваги заслуговують результати досліджень у сфері взаємозв'язку національної ідентичності і мови, як, наприклад, доробок Б. Ф. Поршнєва. Вивчаючи груповий феномен “ми-вони”, дослідник також підкреслював первинність виникнення феномена “вони”, бо саме через усвідомлення цього поняття (“вони” – це “не такі, як ми”) спільнота може усвідомити себе як таку [1]. Слід зазначити, що навколо історичних процесів становлення людської психіки та міжгрупових стосунків і досі точаться суперечки, а отже, однозначного розуміння їх поки що не досягнуто. Адже якщо для усвідомлення “ми” повинні з'явитися “вони”, то виокремлення “не такі, як ми” потребує вже певною мірою усвідомленого “ми”.

Співробітники Башкирського інституту високотехнологічної психології розглядають категорію “свій-чужий” як архетип – своєрідне палеопсихічне утворення, про внутрішню структуру якого питання досі не поставало; вони запропонували “квадрупольну” модель структури архетипу “свій-чужий”, що, на думку дослідників, відкриває нові можливості для діагностики та управління глибинною соціальною поведінкою. Тобто архетип “свій-чужий” є психологічним утворенням, що охоплює чотири індивідуально-типологічних варіанти залежно від спрямованості тропізму і антитропізму до своїх і чужих: тропізм до своїх за позитивними якостями; антитропізм до чужих за негативними якостями; комплекс вираженого тропізму до своїх, що поєднується з антитропізмом до чужих (інтолерантність до чужих); варіант парадоксального співвідношення тропізму до чужих і антитропізму до своїх (дезорганізація архетипу); антитропізм і до своїх, і до чужих (відчуженість) [2].

Цікавим варіантом виникнення образів “свій-чужий” видається нам різновид парадоксального сприймання реальності, що дістав у науці назву “кентавр-проблема”. За визначенням Ж. Т. Тощенко, суть цього феномена полягає в тому, що в кризових умовах масовим стає унікальне явище, коли одна і та ж людина або група одночасно дотримуються взаємовиключних соціальних і політичних думок та мають протилежні настановлення. Така амбівалентність кентавр-проблеми відображає особливий випадок пошуку відповіді на непізнані об'єктивні процеси, коли наші пізнавальні можливості з тих або інших причин обмежені. Вона може проявлятися по-різному, наприклад, може існувати на підсвідомому рівні, коли людина живе, не підозрюючи, що є носієм парадоксальної свідомості і поведінки [3]. Насправді, якщо розглянути парадоксальність трохи глибше, стає зрозуміло, що невідповідність парадоксального судження загальноприйнятим аксіомам зовсім не робить його поганим, а тим більше не позбавляє логічності. Тому в межах заявленої теми нам видається доцільним враху-

вати парадоксальні варіанти сприйняття реальності для більш ґрунтовного осмислення механізмів соціальної перцепції.

Вол. А. Луков і Вал. А. Луков у своїй тезаурусній концепції за структурувальний принцип визначають дихотомічне розрізнення свого і чужого, які мають різну за інтенсивністю протяжність: це певні концентричні круги навколо суб'єкта, одні з яких ближче, інші – далі від центру і в цьому відношенні – “більш” свої і “менш” свої (відповідно “менш” чужі і “більш” чужі). У тезаурус також вбудований захисний механізм від інформації, заснованої на антицінностях (для суб'єкта): вона сприймається суб'єктом як чужа і якщо й перетинає межі тезауруса, то тільки у формі її критики. Отож усередині тезауруса діє диференціювальний принцип своє-чуже; якщо ж розглядати тезаурус у його взаємодії з іншими тезаурусами, то диференціювальною стає триада своє-чуже-чуже [4]. Така концепція світобачення також породжує певний парадокс: перше “чуже” нібито і не зовсім чуже, а останнє “чуже” настільки далеке, що йому немає місця ні в мовному тезаурусі, ні в пересічному розумінні.

Підсумовуючи тлумачення дослідниками феномена “свій-чужий”, можемо говорити як про їх різнобічність, так і про багаторівневу та багатопольярну структуру самого феномена. Але все ж таки можемо припустити, що основою процесу формування образу “свій-чужий” є *ідентичність* – і як базовий принцип (як відчуття належності до спільноти), і як механізм, оскільки більшість авторів, якщо й не говорять про неї прямо, то мають на увазі саме її.

Щоб визначитися щодо змісту поняття “спільнота”, потрібно виходити з розуміння, що спільнота є *соціальною групою*. Утім, серед дослідників і досі немає одностайної думки щодо визначення поняття спільноти, її змісту, соціально-психологічних характеристик і структури. Г. Лебон (1898), Е. Аронсон (1975) вивчали великі групи (маси, натовпи) та соціальні ситуації, що впливають на поведінку людей, а також етіологію процесів, що керують виникненням різних форм групової поведінки; Г. М. Андресва (1980) запропонувала класифікацію груп, дослідила зміст та структуру психології великих і малих соціальних груп, їхні загальні риси, психологічні особливості етнічних груп, а також визначила закономірності спілкування і взаємодії людей; А. В. Петровський (1979) розробив стратифікаційну концепцію колективу як найвищого рівня розвитку малої групи. Предметом наукового інтересу широкого кола вчених стали також етнопсихологічні питання функціонування груп.

Етнолінгвістичну спільноту серед інших соціальних груп цілком логічно виділяють за двома критеріями належності – етнічної і мовної. Тож значна частина цієї проблематики належить сфері досліджень етнопсихології.

Першу спробу системного вивчення психології етносів зробив В. Вундт у своїй праці “Психологія народів” [5], визначивши *націю* як

специфічну етнічну спільноту. Він також запропонував у вивченні психології етносів спиратися на міфи, казки і мову, тому що вони, на його думку, формують структуру психології етносів.

В етнопсихології виділяють три ступені історичного розвитку етносу: плем'я – народ – нація. Але така схема виглядає дуже спрощеною, оскільки не відображає розмаїття етнічних спільнот: перехідних етнічних груп (наприклад, іммігрантів різних поколінь); багаторівневої структури деяких етнічних спільнот; метаетнічних (або надетнічних) спільнот, що формуються на базі декількох етносів (наприклад, “радянський народ”), поєднаних елементами спільної самосвідомості, яка ґрунтується на етногенетичній близькості або тривалій господарській, культурній, етнорелігійній, етнополітичній взаємодії тощо.

Пасіонарна теорія етногенезу Л. М. Гумільова, у рамках якої етноси розглядаються як найбільш сталі й активні людські спільноти, що охоплюють усе людство, визначає етнос як історично детерміновану систему, що має початок, розвиток і згасання. При цьому системними зв'язками служать не свідомі відносини, а відчуття “свого” і “чужого”, і саме це породжує самоусвідомлення та протиставлення “ми-вони”.

У своїй праці “Соціальна психологія та історія” Б. Ф. Поршнев визначив рівні спільноті соціуму – від субмікроспільнот (відносини “я-ти”) до макроспільнот (відносини стратифікаційні, міжнаціональні і т. ін.), метаспільнот (людство у глобальному масштабі), а також окреслив стійкі риси етнічної спільноти, такі як характер, культура, традиції, які історично й культурно детерміновані. Вагомим для визначення етнолінгвістичних спільнот вважаємо акцентування ним ролі мови в психологічній характеристиці етнічних груп і того, що людина одночасно може бути членом багатьох спільнот, окрім таких, що є антагоністичними [1]. Хоча, на нашу думку, таке положення попри свою теоретичну обґрунтованість на практиці не враховує такі види парадоксального способу пізнання світу, як “феномен кентавра”.

З погляду визначення особливостей утворення етнокультурної і мовної спільноти, а саме етнолінгвістичної, досить цікавими видаються нам наукові розробки А. А. Налчаджяна, присвячені етнозахисній функції національної мови [6]. Він припускає, що кожна етнічна група, маючи тривалу історію психічного самозахисту, формує фіксовані утворення у структурі словникового запасу, прислів'ях, міфах, казках, що залишає в спадок глибокий слід у вигляді історичних, художніх, філософських та інших здобутків. У них знайшли відображення численні захисні механізми і процеси, а саме: інтелектуалізація, раціоналізація, проєкція тощо. У процесі соціалізації дитина, опановуючи рідну мову, засвоює також ті форми, механізми і стратегії психічного захисту, які створювалися попередніми поколіннями й закарбувалися в мові та зафіксованій мовою культурі [там само]. Отже, на думку Налчаджяна, вивчення інших мов і культур розширює репер-

туар індивідуального психічного захисту, але за рахунок захисту етнічного. Під кутом зору згаданої вище тезаурусної концепції вивчення і розуміння інших мовних тезаурусів розширює межі “свого” світу за рахунок їх злиття. Але це у свою чергу сприяє своєрідній асиміляції індивіда як члена своєї спільноти.

П. Бергер і Т. Лукман визначальну роль визнають за мовою і стилем спілкування, оскільки тільки той, хто може їх зрозуміти або хоча б отримати таку можливість, має моральні й економічні підстави бути членом спільноти, а той, хто не може, – не має, тобто “материнська” властивість мови надає їй характеру винятковості в ситуації конкуренції з іншими мовами. Ситуація мовної конкуренції загострюється в період вторинної соціалізації в тому випадку, коли рідна, “материнська” мова не збігається з тією, на якій заснована домінуюча “висока культура”. Особливої гостроти конфлікт набуває тоді, коли мова і заснована на ній культура стають ресурсом для успішного соціального просування [7].

Про роль етносоціальних уявлень, що відображають сукупність поглядів, думок, переконань, вірувань, ідей, поданих у буденних формах мислення, а також у легендах, міфах, прислів'ях і приказках, пише і О. М. Васильченко. Дослідниця вважає, що “етнічна ідентифікація як раціонально-пізнавальний акт – це усвідомлення себе як члена етнічної спільноти, усвідомлення свого місця серед етнічних груп, своєї позиції в системі міжетнічних стосунків. Результатом раціонально-пізнавального моменту ідентифікації є формування узгодженої системи групових етнічних уявлень (як її елементи ми виділяємо певні етнічні образи з властивими їм цінностями, стереотипами, упередженнями, забобонами). Спільне знання об'єднує членів групи і є основою для дистанціювання від інших груп” [8, с. 124–125].

У соціальної психології, визначаючи спільноту, її характеризують як групу людей, об'єднаних сталими соціальними ознаками, – незалежно від того, спостерігається між ними безпосередній зв'язок чи ні; важлива передусім наявність низки ознак психологічної спільності, на яких базується формування групового феномена “ми”, а саме: духовна солідарність, взаєморозуміння, самоусвідомлення групової належності тощо. У розумінні Ф. Тьоніса спільнота – це об'єднання людей, що базується на позитивних стосунках і виявляє себе як “реальне органічне життя”. Він визначає спільноту як “community”, тобто близьке, потаємне і неповторне життя, на відміну від суспільства, яке є утворенням ідеальним та механічним і виявляється в публічності [9].

Найбільш цікавим та актуальним у контексті нашого дослідження видається визначення В. О. Васютинського, який, узагальнивши погляди багатьох авторів на феномен спільноти, робить висновок, що за спільноту слід вважати відносно велику (численну) номінально-реальну соціальну групу, що виокремлюється за наявністю

спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня. За ознаками особистої належності дослідник поділяє спільноти на біосоціальні, суспільно-історичні, діяльнісні, ціннісно-орієнтаційні, а за характером внутрішньогрупових зв'язків – на типологічні, ідентифікаційні, солідарні [10].

Згідно із цією класифікацією можемо вважати етнолінгвістичну спільноту *суспільно-історичною* (як таку, що складалася і розвивалася протягом певного історичного періоду) та *ідентифікаційною* (як таку, що має суб'єктивно значущу ознаку). А за основну її властивість можемо визначити *референтність*.

Як бачимо, категорії “свій-чужий”, “соціально-психологічні механізми”, “етнолінгвістична спільнота” є ключовими складовими в розробленні окресленої нами проблеми. І тому з'ясування закономірностей їхнього взаємозв'язку і взаємовідношення, тобто синергетичний підхід, – найбільш продуктивний спосіб вирішення цієї проблеми.

Висновок. Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що різні аспекти заявленої нами теми були предметом наукового пошуку багатьох дослідників, тож на цей час накопичено чимало ґрунтовних і різнобічних напрацювань у цій галузі. Важливо, на нашу думку, наголосити на міждисциплінарному характері досліджуваної проблеми, адже вона перебуває на стику багатьох наук, серед яких філософія, соціологія, соціальна психологія, етнопсихологія і навіть лінгвістика. Ключовими в розробленні означеної проблеми ми вважаємо такі категорії: образ “свій-чужий”, “соціально-психологічні механізми”, “етнолінгвістична спільнота”. І саме їх синергія у межах дослідження здатна забезпечити оптимальне вирішення поставлених нами завдань. Тож вважаємо за доцільне у дослідженні нашої проблеми спиратися на міжпарадигмальний і синергетичний підходи. За основу процесу формування образів “свій-чужий” ми визначили ідентичність (як процес і результат) та ідентифікацію (як механізм).

Література

1. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
2. Аминев Г. А. Историко-психологические предпосылки междивизиональных конфликтов: Юнгианский подход / Г. А. Аминев, Э. Г. Аминев, Ван Цзинь (г. Пекин) и др. // Пространство и время в восприятии человека: историко-психологический аспект : материалы XIV Междунар. науч. конф. – СПб. : Нестор, 2003. – Ч. 1. – С. 7–9.
3. Тощенко Ж. Т. Кентавр-проблема как особый случай парадоксальности общественного сознания / Ж. Т. Тощенко // Вопросы философии. – 2002. – № 6. – С. 29–37.
4. Луков Вал. А. Тезаурус: Субъектная организация гуманитарного знания / Вал. А. Луков, Вал. А. Луков. – М. : Изд-во Нац. ин-та бизнеса, 2008. – С. 7–8.
5. Вундт В. Проблемы психологии народов (W. Wundt. Die Volker psychologie

- problem) [Електронний ресурс] / В. Вундт ; по изд. : В. Вундт “Проблемы психологии народов”. – М. : Космос, 1912. – Режим доступа : <http://www.myword.ru>.
6. *Налчаджян А. А.* Самопознание, самосознание и этническая Мы-концепция / А. А. Налчаджян // Вестник СамГУ. – 2006. – № 10/2(50). – 284 с.
 7. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
 8. *Васильченко О.* Уявлення молодих українців про українців / О. Васильченко // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 123–133.
 9. *Тьонніс Ф.* Спільнота і суспільство. Основні поняття чистої соціології : пер.з нім. / Ф. Тьонніс. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
 10. *Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті Ворота, 2010. – 120 с.

© Бєлавін С. П.

ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ СПІЛЬНОТИ

Т. І. Бєлавіна, м. Київ

Досліджується проблема оптимізації соціально-психологічної адаптації представників російськомовної спільноти та її ефективної інтеграції в українську соціальну реальність. Розглядаються особливості соціально-психологічних характеристик російськомовних громадян, їхні життєві орієнтири і стратегічна спрямованість їхньої адаптивної поведінки.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, етнолінгвістична спільнота, адаптаційні ресурси особистості, адаптивні стратегії поведінки, копінг-поведінка.

Исследуется проблема оптимизации социально-психологической адаптации представителей русскоязычной общности и ее эффективной интеграции в украинскую социальную реальность. Рассматриваются особенности социально-психологических характеристик русскоязычных граждан, их жизненные ориентиры и стратегическая направленность их адаптивного поведения.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, этнолингвистическая общность, адаптативные ресурсы личности, адаптивные стратегии поведения, копинг-поведение.

This article is devoted to the problem of optimization of the process social-psychological adaptation of representatives of the Russian-language community and their effective integration into Ukrainian social reality. Specifics of social-psychological peculiarities of the Russian-language citizens, their vital reference-points and strategic orientation of their adaptative behavior are analysed.